

Ο Άγγελος Σικελιανός και το Ρομαντικό πρίσμα αντίληψής του για τον Υπερρεαλισμό*

Δημήτρης Αγγελάτος

The main focus of this paper is the exploration of Angelos Sikelianos' involvement with Surrealism. Sikelianos' profound familiarization with the theoretical framework of that movement on one hand and his perception of the artistic achievements of Surrealism on the other hand underline Sikelianos' position between German Romanticism and the Freudian psychoanalysis. The overarching framework of Sikelianos' approach constitutes his particular conception of Surrealism which is Romanticism.

Εκθέτοντας την πνευματική βάση της Δελφικής προσπάθειας στον *Δελφικό Λόγο* (1927), ο Σικελιανός σημειώνει ότι τα “πνεύματα” οδηγούνται “μοιραία” από τα “υλικά και καθαρώς μηχανικά στοιχεία της κοινωνικής αλληλεγγύης της εποχής[...], καθολικευμένα πλέον ως είναι, χάρη στις επιστημονικές των τελευταίων χρόνων κατακτήσεις”,

* Επεξεργασμένη μορφή ομόθεμης ανακοίνωσης στο Διεθνές Συνέδριο για το έργο του Άγγελου Σικελιανού (Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία, 17–18.11.2001)* η ανακοίνωση εκείνη δημοσιεύτηκε συντομευμένη: “Ο Άγγελος Σικελιανός και ο υπερρεαλισμός: για μια κριτική διερεύνηση της σχέσης ποιητικών προγόνων και επιγόνων”, *Υλάντρον* 3 (Νοέμβρ. 2002):104–111.

προς “τη διαμόρφωση μιας[...] ηθικής και νοητικής ολόκληρης της ανθρωπότητας προσαρμογής και συνοχής”· αυτή ωστόσο η παγκόσμια και άκρως επείγουσα συνοχή μένει εκκρεμής ως ροπή και αίτημα επειδή “ούτε ο στενός δογματικός Θεοκρατισμός[...], ούτε ο μεροληπτικός πολιτικός ή επιστημονικός εμπειρισμός, ούτε το αμφίβολο κριτήριο της υποκειμενικής ενέργειας του Ανθρώπου, ούτε ο ημιάγριος και ως προς την ουσία του ρομαντισμός των ημερών μας υπερρεαλισμός, ούτε η θεωρία του ιστορικού υλισμού[...], ούτε τέλος η ανούσια αισθηματολογική ειρηνοφιλία και διδαχή των επιπόλαιων ενωτιστών ή των κοινών θεοσόφων” είναι σε θέση να δώσουν στη “σύγχρονη διανόηση” το αρμόδιο υπόβαθρο, ώστε η τελευταία να αναπτύξει τους αρμούς της συνοχής και της “πνευματικής ενότητας που χρειάζεται”, όπως υπογραμμίζει ο Σικελιανός, “την ώρ’ αυτή στη Γη”.¹

Δεν θα με απασχολήσει ιδιαίτερα αυτό καθεαυτό το σικελιανικό αίτημα για την παγκόσμια “πνευματική ενότητα”, και η ερμηνεία του, αλλά η αντιστικτική

Άγγελος Σικελιανός

(μεταξύ άλλων ρευμάτων, αντιλήψεων και στάσεων ζωής) σύνδεσή του με τον υπερρεαλισμό.² Ακριβέστερα, με τον υπερρεαλισμό των ελληνικών “ημερών” του 1927, όπως αυτός γινόταν γνωστός τουλάχιστον από το πρώτο μανιφέστο του Α. Breton (Οκτώβριος 1924),³

¹ Άγγ. Σικελιανός, 1927:95–96.

² Για τη στάση του Σικελιανού απέναντι στον υπερρεαλισμό, βλ.: Φράγκου-Κικιλία, 2000.

³ Βλ.: Α. Breton, 1924–1953:7–51. Για τις άμεσες νεοελληνικές απηχήσεις του μανιφέ-

και λιγότερο πιθανόν από κείμενα δημοσιευμένα σε περιοδικά όπως τα *Littérature* (1919 κ.εξ.) και *La Révolution Surréaliste* (1924 κ.εξ.), ή από έργα όπως τα *Μαγνητικά πεδία* (*Les Champs magnétiques*, 1921· συνεργασία Breton και Ph. Soupault) και το *Διαλυτό Ψάρι* (*Poisson Soluble*, 1924) του Breton⁴ αυτό άλλωστε φαίνεται να απηχεί και η ένσταση του Οδυσ. Ελύτη το 1945 ότι ο Σικελιανός στηρίχθηκε “αποκλειστικά στα θεωρητικά κείμενα του André Breton (και μάλιστα τα πρώτα-πρώτα μόνον)”⁵

Ωστόσο, ανεξάρτητα από το εύρος της ενημέρωσης του Σικελιανού από πρώτο χέρι για το νέο κίνημα,⁶ η αντίληψή του για τον υπερρεαλισμό, το 1927, τον διαφοροποιεί αισθητά από εκείνο το μήκος κύματος στο οποίο είναι συντονισμένες οι πρώτες ελληνικές αντιδράσεις μεταξύ 1924 και 1931–1933, απέναντι στο ανατρεπτικό πνεύμα του νέου ρεύματος που κυριαρχεί στο Παρίσι, και τους δημόσιους εκφραστές του (βλ. εδώ παραπάνω), όπως για παράδειγμα εκείνη του Κ. Παλαμά (1925· 1929)⁷ γιατί βέβαια από την περίοδο 1931–1933 και εξής οι ελληνικές συνθήκες υποδοχής τροποποιούνται χάρη σε ουσιαστικές παρεμβάσεις, αρχής γενομένης με τις θέσεις για τον υπερρεαλισμό, που διατυπώνουν αφενός ο Δημ. Μεντζέλος (1931), αντλώντας πληροφορίες και υλικό από έναν πρωταγωνιστή του υπερρεαλισμού, όπως είναι ο R. Crevel,⁸ αφετέρου ο “φροϋδομαρξιστής” Νικ. Κάλας σε κείμενα και διαλέξεις του (1932–1933), όπως για να μείνουμε σε ενδεικτικά παραδείγματα, στην απάντηση του προς τον Άριστ. Καμπάνη, με αφορμή την έντονη επίκριση του τελευταίου για την

σου και των άλλων υπερρεαλιστικών δρωμένων, βλ.: Παναγιώτου, 1984· Βαγενάς, 1984 (ειδικότερα: 619–621)· Καραόγλου, 1985 και 1987. Για την υποδοχή του υπερρεαλισμού στην Ελλάδα, βλ. γενικότερα: Τριβιζάς, 1996.

⁴ Βλ. ωστόσο την πληροφορία ότι ο Σικελιανός είχε άμεση ενημέρωση για τα εκδοτικά πράγματα της Γαλλίας: Φράγκου-Κικιλία, 2000:10.

⁵ Οδυσσ. Ελύτης, 1945:357.

⁶ Βλ. και τη μαρτυρία του ποιητή στην προσφώνησή του στον P. Eluard (26.5.1946), ότι δεν γνώριζε “κατά γράμμα” την υπερρεαλιστική ποιητική παραγωγή: Σικελιανός, 1946.

⁷ Βλ. σχετικά: Βαγενάς, 1984, 620–621.

⁸ Μεντζέλος, 1931, 88.

ψυχανάλυση (Απρίλ. 1932),⁹ στη μελέτη “Προβλήματα προλεταριακής τέχνης”, δημοσιευμένη στους *Νέους Πρωτοπόρους* (Αύγ. 1932),¹⁰ όπου τονίζεται η πρωτοποριακή προσφορά του εξπρεσιονισμού και του υπερρεαλισμού, στη διάλεξη του τέλος για τον υπερρεαλισμό.¹¹

Παρά το μαχητικό χαρακτήρα της διατύπωσης του 1927 για την έλλειψη ανταπόκρισης του “ημιάγριου” υπερρεαλισμού στη σύγχρονη απαίτηση για “ηθική και νοητική προσαρμογή και συνοχή” της ανθρωπότητας, ο συσχετισμός που κάνει ο Σικελιανός μεταξύ υπερρεαλισμού και Ρομαντισμού ως προς τον βαθύτερο πυρήνα τους, επικρίνοντας βέβαια τις (ατελείς) καλλιτεχνικές και πιθανόν κοινωνικές, εκφάνσεις — εξού και ο “ημιάγριος” χαρακτήρας — του πυρήνα αυτού, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί δείχνει την ουσιαστική και βαθιά εξοικείωση του ποιητή με τη δεσπόζουσα κατεύθυνση του υπερρεαλισμού, το συγκερασμό δηλαδή (Γερμανικού) Ρομαντισμού και φροϋδικής ψυχανάλυσης, όπως τον θεματοποιεί ο Breton στο *Πρώτο Μανιφέστο* του 1924, πλαγίως ως προς την πρώτη συνιστώσα, ευθέως ως προς τη δεύτερη, έχοντας ως άξονες αναφοράς τη φαντασία, τα όνειρα και τη συναφή εικονοποιητική δύναμή τους.¹²

⁹ Βλ.: Κάλας, 1932 (α).

¹⁰ Βλ.: Κάλας, 1932 (β).

¹¹ Βλ.: [άνωνυμ.], 1933· ο Ράντος (ψευδ. του Κάλας) χαρακτηρίζεται “ειλικρινής επαναστάτης διανοοούμενος” παρά τις “αισθητικές παρεκκλίσεις του”.

¹² Βλ. π.χ.: “Ζούμε ακόμη κάτω από τη βασιλεία της λογικής[...]. Ο απόλυτος ορθολογισμός δεν επιτρέπει να λάβουμε υπ’ όψη παρά τα γεγονότα που στενά προκύπτουν από την εμπειρία μας[...]. Με απόχρωση δήθεν πολιτισμού, κάτω από το πρόσχημα προόδου, φθάσαμε να απαγορεύουμε για το μυαλό κάθε τι που, ορθά ή λαθεμένα, μπορούσε να θεωρηθεί δεισιδαιμονία ή μύθος[...]. Είναι εντελώς τυχαία, προφανώς, που ήλθε πρόσφατα στο φως τμήμα του διανοητικού κόσμου, και κατά την άποψή μου ασφαλώς το πιο σπουδαίο, που καμάρωναν να μην ασχολούνται μαζί του. Πρέπει να αποδοθεί ευγνωμοσύνη στις ανακαλύψεις του Freud[...]. Η φαντασία βρίσκεται ίσως στο σημείο να ξαναπάρει τα δικαιώματά της. Αν τα βάθη του πνεύματός μας κρύβουν δυνάμεις παράξενες ικανές ν’ αυξήσουν εκείνες της επιφάνειας, ή ν’ αγωνισθούν νικηφόρα εναντίον τους, υπάρχει κάθε ενδιαφέρον να τις συλλάβουμε[...]. Είχε πολύ δίκιο ο Freud που κατηύθυνε την κριτική του στο όνειρο. Δεν επιτρέπεται αυτό το αξιόλογο μέρος της ψυχικής δραστηριότητας[...], να έχει ακόμη τόσο λίγο τραβήξει την προσοχή”, Breton, 1924–1953, 13–14.

Πιο συγκεκριμένα, ο Breton θα υπερτονίσει την αξία της φροϋδικής ανάλυσης του ονείρου, τη διερεύνηση των αδιάγνωστων ισχυρών “δυνάμεων” που κρύβονται στο βάθος της διανοητικής ύπαρξης του ανθρώπου (ό.π., 14), και την απορρέουσα εικονοποιία, εκείνες τις “απεριόριστες εκτάσεις” μ’ άλλα λόγια, “όπου εκδηλώνονται οι επιθυμίες” του ανθρώπου, “όπου τα υπέρ και τα κατά περιορίζονται αδιάκοπα”, όπου υπάρχει “η πιο ωραία νύχτα, η νύχτα των αστραπών” (41), συνδέοντάς την με τις κατευθύνσεις των Γερμανών Ρομαντικών, ιδίως δε του Novalis· τη “φόρμουλα” του τελευταίου για τις “σειρές γεγονότων που συμβαίνουν παράλληλα με τα πραγματικά”, με τους “ανθρώπους και τις περιστάσεις, γενικά, να μετατρέπουν την ιδανική τροχιά των γεγονότων, ώστε να μοιάζει ατελής”, όπως ατελείς “είναι εξ ίσου και οι συνέπειές τους”, θα επικαλεστεί σε μια άκρως διαφωτιστική υποσημείωση (43). Η σύνδεση βέβαια αυτή θέτει ένα κρίσιμο ζήτημα στο πλαίσιο της ερμηνείας της “surréalité”, της σύνδεσης δηλαδή ονείρου και πραγματικότητας “σ’ ένα είδος απόλυτης πραγματικότητας” (17), αφού άλλοι την υποβαθμίζουν, ενώ άλλοι, μεταξύ των οποίων και ο Κάλας (βλ. εδώ παρακάτω) την υπογραμμίζουν.¹³

Η “κατάφαση” του Σικελιανού στις Ρομαντικές καταβολές του υπερρεαλισμού και ταυτόχρονα η απόρριψη της “ημιάγριας” όψης που ο τελευταίος παρουσίαζε στις καλλιτεχνικές και λογοτεχνικές πραγματώσεις του, υπέβαλαν — και από εδώ τα πράγματα αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον — ένα δυνάμει, εν έτει 1927, ερμηνευτικό πρόταγμα για την εμμονή του υπερρεαλισμού στην φροϋδική ψυχανάλυση, που άλλωστε ήταν αντικείμενο συζήτησης στη Γαλλία στα χρόνια μετά το πρώτο *Μανιφέστο*. Ο υπερρεαλισμός έθετε ήδη από το 1927 για τον Σικελιανό, ένα κρίσιμο ζήτημα διάκρισης των δύο θεμελιωδών παραμέτρων του, του ουσιώδους πυρήνα από τις πραγματώσεις, οι

¹³ Το ζήτημα αποτελεί αντικείμενο εκτενών αισθητικών και κριτικών συζητήσεων αλλά και έρευνας στα μεταγενέστερα χρόνια· ιδιαίτερη βαρύτητα φαίνεται, μεταξύ άλλων να έχουν οι αντιλήψεις του Οκτ. Πας στις δεκαετίες του 1950 και του 1960, διατυπωμένες σ’ έναν ικανό αριθμό μελετών, απ’ όπου διακρίνεται π.χ. η τιτλοφορούμενη “Ο υπερρεαλισμός” (1954): Πας, 1954.

οποίες σταδιακά μέχρι το 1944, θα αποκτήσουν, όπως θα φανεί αμέσως παρακάτω, ευκρινές πρόσημο: ο (Γερμανικός) Ρομαντισμός από τη μια (ο πυρήνας), η φροϋδική ψυχανάλυση από την άλλη (οι “ημιάγριες” πραγματώσεις).

Η στάση του Σικελιανού το 1927 προς τον υπερρεαλισμό, ήταν, θα λέγαμε, μια στάση αναμονής· ο ασύμβατος με την σικελιανική αντίληψη περί ποιήσεως και εν γένει καλλιτεχνικής δημιουργίας, υπερρεαλισμός, δεν απορριπτόταν ως περιττός, αλλά αντίθετα όριζε ένα δυνητικό πεδίο πραγματώσεων, το οποίο δεν έπαψε να απασχολεί τον ποιητή.

Έντεκα χρόνια αργότερα, το 1938, έχουν βεβαίως μεσολαβήσει αρκετά, ώστε η παρουσία του υπερρεαλισμού στην νεοελληνική πνευματική και λογοτεχνική σκηνή να έχει αποκτήσει και καλλιτεχνικά ερείσματα, στην αρχή μεν κοντά στο πνεύμα των *Μανιφέστων* (το δεύτερο δημοσιεύεται το 1930),¹⁴ όπως φαίνεται στην πρώτη ποιητική συλλογή του Νικ. Ράντου [=Νικ. Κάλας], *Ποιήματα* (1933), στην *Υψικάμμο* του Ανδρ. Εμπειρικού (1935) και στην πρώτη επίσης συλλογή του Ν. Εγγονόπουλου, *Μη ομιλείτε εις τον οδηγόν* (1938), σταδιακά όμως σε μετριοπαθέστερες εκδοχές, στο πλαίσιο ενός κατά τον Τ. Κ. Παπατζώνη “ελληνικώτατου υπερρεαλισμού”,¹⁵ όπως είναι π.χ. τα ποιήματα του Ελύτη από τους *Προσανατολισμούς*, αλλά και του Εμπειρικού από την *Ενδοχώρα*, δημοσιευμένα στα *Νέα Γράμματα* μεταξύ 1936 και 1937.

Ό,τι ωστόσο αξίζει να σημειωθεί λόγω του θέματος που με απασχολεί εδώ, είναι το κείμενο του Κάλας με αφορμή το εκτενές αφιερωματικό τεύχος του γαλλικού περιοδικού *Cahiers du Sud* στον Ρομαντισμό, που δημοσιεύθηκε το Δεκέμβριο του 1937 στο περιοδικό *Κύκλος*, με τίτλο “Για τις δίχως τέλος κατακτήσεις του Ρομαντισμού”.¹⁶ Σ’ αυτό το κείμενο ο Κάλας θα συνδέσει ρητά το

¹⁴ Βλ.: Breton, 1924–1953:55–124.

¹⁵ Η διατύπωση στο: Παπατζώνης, 1945.

¹⁶ Βλ.: Κάλας, 1937.

Γερμανικό Ρομαντισμό με τον υπερρεαλισμό και ειδικότερα το έργο του Breton,¹⁷ υπογραμμίζοντας την εξακολουθητική Ρομαντική καλλιτεχνική παρουσία “του περασμένου αιώνα” στους υπερρεαλιστές, “ρομαντικ[ούς] του 1937” (ό.π., 175). Ο Ρομαντισμός, παρατηρεί ο Κάλας επικρίνοντας το κείμενο του Ch. Du Bos ο οποίος επιχειρεί να παραλληλίσει τον Novalis με τον Pascal, “οδηγεί σε κατάκτηση της ζωής” (169), γι’ αυτό και διακρίνεται πλήρως από τον μυστικισμό, ενώ επικροτώντας τις απόψεις του Vl. Jankélevitch ο οποίος παρουσιάζει το “πολύκροτο” (165) βιβλίο του Alb. Beguin, *L’âme romantique et le rêve*, για την καθοριστική σημασία της νύχτας, σημειώνει: “Να πλησιάσουμε την ημέρα στη νύχτα είναι, όπως μου δόθηκε αλλού ευκαιρία να τονίσω, ένα από τα κύρια γνωρίσματα της προσπάθειας των υπερρεαλιστών. Και ο ρομαντισμός επικαλείται παντού τη νύχτα. Χωρίς τα όνειρα — και πόσο βαθιά αυτή η σκέψη του Novalis — ασφαλώς θα γερνούσαμε πιο γρήγορα” (171).

Το 1938 ο Σικελιανός θα προβάλει στην προτελευταία ενότητα του “Προλόγου” του *Λυρικού Βίου*¹⁸ τιτλοφορούμενη “Συνθετική Ανακεφαλαίωση”, μian ερμηνεία του υπερρεαλισμού, η οποία αφενός προεκτείνει έμμεσα το συσχετισμό του 1927, αφετέρου θέτει άμεσα το αίτημα του υπερρεαλισμού, την “ουσία”, όπως έγραφε το 1927, του υπερρεαλισμού, στο μήκος κύματος του δικού του σχεδίου για την “ανασύνθεση” του “δημιουργικού και αυθεντικού νοήματος του Ανθρωπισμού”, την “ανασυγκρότηση” μ’ άλλα λόγια, της “Κοσμικής και υπερτερικής αξίωσης της αισθαντικότητας του Ανθρώπου” που “αρχινά να διεκδικεί τα κυριαρχικά δικαιώματά της αντικρύ από όλους τους σφετεριστές της κεντρικής της θέσης στην ιεράρχηση

¹⁷ Βλ.: “Χωρίς το έργο του Breton θεωρώ πως αυτή η κίνηση για το ρομαντισμό, αυτή η αναζήτηση τρόπων συννενοήσεώς μας με τους εμψυχωτές του, θα ήταν καταδικασμένη. Γιατί δεν πρέπει και δεν τους βλέπουμε τους ρομαντικούς όπως τους είδαν οι αμέσως διάδοχοί τους και οι δάσκαλοί μας, σαν εφευρέτες θεμάτων που μετά από χρήση πολλή εξαντληθήκανε, αλλά μ’ έναν τρόπο που περιέχει πολλή κατάπληξη, με την ενισχυμένη από επιθέσεις και αποδοκιμασίες, όσο κι από χειροκροτήματα, μόνιμη ψυχική ικανότητα να εκπλαγούμε απ’ ό,τι δεν είναι κακό και συνήθεια”, ό.π., 167.

¹⁸ Βλ.: Σικελιανός, 1942:10.

όλων ανεξαιρέτα των βασικών αξιών αξιών της Γνώσης, της Αλήθειας, της Ζωής”.¹⁹

Έτσι, το αίτημα του υπερρεαλισμού στο πεδίο της ποίησης, που παραμένει “ακόμη αδιάρθρωτο ή τόσο παρεξηγημένο, από τους αμύητους, στην εφαρμογή του”, συνδέεται με την “ώθηση” εκείνη που θα έφερνε τον “Άνθρωπο” πίσω στην “καρδιά του σύμπαντος” και θα τον έβγαζε “μια στιγμή απ’ τη διαλυτική του περιπέτεια”, θυμίζοντας του ότι “για κάθε του εξωτερική χαρά και πόνο, υπάρχει κάποιος χώρος απεριόριστα τελειοποίησιμος απήχησης κι επίλυσής τους” (ό.π., 64).

Η ποίηση μπορεί να λειτουργήσει καταλυτικά για την άρση της “διαλυτικής περιπέτειας” του ανθρώπου και την υπέρβαση αφενός του αντινομικού κόσμου που τον περιόριζε, αφετέρου της “ηθικής και ιστορικής εξάρθρωσης” (63) του Δυτικού πολιτισμικού οικοδομήματος, όπως θεματοποιούνται εδώ, σε μια Σύμπαντική προοπτική: “αυτό που περιμένουμε πραγματικά απ’ την Ποίηση κι απ’ τους Ποιητές” (64–65), υπογραμμίζει ο Σικελιανός, είναι η επιτακτική ανάγκη για τη “βιολογική αυτονομία της ανθρώπινης αισθαντικότητας”, απαλλαγμένης από “όλες τις υπνωτικές κατηγορίες ζωής και σκέψης οπού εσώριασεν[...] απάνω της ο χρόνος”, και από “όλους τους πνευματικούς, δογματικούς, ιστορικούς, επιστημονικούς, πολιτικούς φετιχισμούς”, η οποία θα υψωθεί σε μίαν “πάνσοφη εγρήγορση” (65), όπου ακριβώς οι “διάφορες διαδοχικές υποστάσεις” της, δηλαδή “η ‘υποσυνείδητη’, η ‘ονειρική’, η ‘συλλογιστική’, η ‘ενοραματική’, η ‘μάντική’, η ‘υπερσυνείδητη’, η ‘προφητική’ [...]”, δεν πρόκειται “να εμφανισθούνε ή να λειτουργήσουν, πλέον διασπασμένα αλλά, με πανύγειους και κατά σειρά βιολογικής αναγωγής των τέλεια σύμμετρους τους βλαστικούς των κρίκους, να την ανυψώσουν απ’ την πρώτη σκοτεινή της ρίζα, κύρια όλων της των διάμεσων λειτουργιών, ώσμε την ίδια της ελεύθερη κι αυτόνομη εποπτειακή της ίδιας της φύσης της κορφή” (65).

Αυτή η “πάνσοφη εγρήγορση” που σηματοδοτεί την “επανάσταση της Ποίησης”, με την “εισροή μέσα στα νέα κοσμικά διαστήματα, της καθαρής και της αδιαίρετης ποιητικής Βιολογικής Αλήθειας” (71),

¹⁹ Σικελιανός, 1942:63.

επαναφέρει στο προσκήνιο, αναδιαρθρώνοντας δημιουργικά σε νέα συμφραζόμενα, το γενναίο πρόταγμα του Γερμανικού Ρομαντισμού για την “καθολική” και διαρκώς σε “αύξουσα πρόοδο” ποίηση, όπως το διατυπώνει το 1798 ο Fr. Schlegel στο 116ο απόσπασμα του περιοδικού *Athenaeum*.²⁰ Η ποίηση αυτή ήταν σε θέση να συναιρέσει σε νέα *Ολότητα* κάθε είδος λόγου (ποίηση–ρητορική–φιλοσοφία), να κάνει “την ποίηση ζωντανή και κοινωνική, την κοινωνία και τη ζωή ποιητικές” (ό.π., 83), όντας “ικανή για την υπέρτατη και την πλέον παγκόσμια διαμόρφωση· όχι μόνο από τα μέσα προς το εξωτερικό αλλά και από τα έξω προς το εσωτερικό” και υιοθετώντας “για κάθε ολότητα που οφείλουν τα σχηματίσουν τα παραγωγά της[...] ανάλογη με την των επιμέρους οργάνωση[...]” (ό.π., 84), ώστε να επιτύχει τη σύνθεση των αντιστικτικών ζεύγων που της κληροδότησε ο περί Αισθητικής στοχασμός του Γερμανικού Ιδεαλισμού (από τον Kant μέχρι τον Hegel), τη φαντασία δηλαδή και τη διάνοια, το Μερικό και το Γενικό, τη Μορφή και την Ιδέα: “Η ρομαντική ποίηση είναι για τις τέχνες ό,τι το *Witz* για τη φιλοσοφία, ό,τι είναι η κοινωνία, οι σχέσεις, η φιλία, και ο έρωτας για τη ζωή. Άλλα είδη της ποίησης έχουν ολοκληρωθεί και μπορούν σήμερα να θεωρηθούν πλήρως αποσυνθεμένα. Το ρομαντικό ποιητικό είδος είναι ακόμη εν τω γίνεσθαι· αυτή είναι η ιδιαίτερη ουσία του, να γίνεται αιωνίως και ποτέ να μην ολοκληρώνεται. Καμιά θεωρία δεν μπορεί να το εξαντλήσει, μόνο μια μαντικής υφής κριτική θα ήταν σε θέση να διακινδυνεύσει να προσδιορίσει το είδος του. Αυτή μόνη είναι άπειρη και ελεύθερη και αναγνωρίζει ως πρώτο νόμο ότι το αυτεξούσιο του ποιητή δεν υποτάσσεται σε κανέναν κανόνα. Το ρομαντικό ποιητικό είδος είναι το μόνο που είναι περισσότερο από ένα είδος και αποτελεί κατά έναν τρόπο την ίδια την τέχνη της ποίησης: γιατί υπό μια ορισμένη έννοια κάθε ποίηση είναι ή πρέπει να γίνει ρομαντική” (84–85).

Τις “υποστάσεις” της “πάνσοφης εγρήγορσης”, ή μάλλον το βάθος

²⁰ Για την αισθητική και ποιητική θεωρία του Γερμανικού Ρομαντισμού και ιδιαίτερα για το περιοδικό των αδελφών Schlegel, *Athenaeum*, βλ.: Lacoue-Labarthe/Nancy, 1987· το παράθεμα: ό.π., 112. Μετφρ. του αποσπάσματος στα ελληνικά: Αγγελάτος, 1987: 83–85.

της “ολοκληρωτικής αυτογνωσίας”²¹ του εσωτερικού κόσμου του ποιητή, θα συνδέσει ο Σικελιανός με το αίτημα του υπερρεαλισμού, έχοντας δύο άξονες αναφοράς, έναν άμεσα ορατό, τη δική του δηλαδή αντίληψη για την ποίηση, και έναν υπονοούμενο, τον Ρομαντισμό· η “παρεξήγηση” και η ανεπιτυχής καλλιτεχνικά και ανθρωπολογικά “εφαρμογή” του αιτήματος του υπερρεαλισμού από “αμήτους” (ό.π., 64) — οι αναφορές εδώ είναι για τις ποιητικές πραγματώσεις — δεν ακύρωνε, όπως θα σημειώσει ο Σικελιανός στο κείμενό του για τον υπερρεαλισμό (“[Πως βλέπω τον Υπερρεαλισμό]”), δημοσιευμένο τον Ιούλιο του 1944 στα *Νέα Γράμματα*,²² την ανανεωτική πνοή του, ούτε το γεγονός ότι παρέμενε, απόρροια της “γνήσιας αναταραχής” νέων ανθρώπων, “ως ένας δείκτης ζωντανός προς μιαν αλήθεια που στο βάθος της ήταν η πιο επείγουσα κ’ η πιο σημαντική της εποχής, που φανερώθη — δηλαδή πως ‘la précarité artificielle de la condition sociale de l’homme ne doit point lui voiler la précarité réelle de sa condition humaine’” (ό.π., 128).

Η εξήγηση της ανεπιτυχούς “εφαρμογής” του υπερρεαλιστικού αιτήματος θα αποτελέσει τον πυρήνα του κειμένου του 1944, το οποίο μαζί με δύο άκρως ενδιαφέρουσες συναφείς αναφορές, σε ομιλίες του για την *Τρικυμία* του Shakespeare και το έργο του Γ. Βιζηνού, το 1949, συμπληρώνει τον κύκλο των σικελιανικών αναφορών στον υπερρεαλισμό από το 1927 και μετά.

Το ενδιαφέρον του Σικελιανού θα στραφεί το 1944 στο “καταφύγιο του ‘υποσυνείδητου’, ανοιγμένο από κάμποσο καιρό χάρη στο Φρόντ στην λογοτεχνικήν ευαισθησία”,²³ που βρήκαν οι υπερρεαλιστές στην εποχή της πρώτης εξόρμησης μετά το 1924, για να διατυπώσει ρητά την αντίρρησή του όχι στη συγκεκριμένη επιλογή αλλά στη μονομερή και απλουστευτική μέθοδο προσέγγισης, στην προβληματική και αντινομική μ’ άλλα λόγια σχέση υπερρεαλισμού και φροϋδικής

²¹ Σικελιανός, 1942:65–66.

²² Σικελιανός, 1944.

²³ Ό.π., 126.

ψυχανάλυσης, και αυτό παρά το γεγονός ότι ο Breton είχε αναφερθεί εγκωμιαστικά στον Freud και τις “ανακαλύψεις” του για τις “παράξενες δυνάμεις” που “κρύβονται” στα βάθη του ανθρώπινου πνεύματος και ανασύρονται από το όνειρο.²⁴

Την παραπάνω σχέση παρέκαμπε πολύ εύκολα το 1938 ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος,²⁵ επιδιώκοντας να εξομαλύνει την “είσοδο” του υπερρεαλισμού στο λογοτεχνικό κανόνα του μεσοπολέμου, με σημείο αναφοράς τους *Προσανατολισμούς* και τις *Σποράδες* του Ελύτη²⁶ (βλ. εδώ παραπάνω), όχι όμως και ο Ά. Αλεξάνδρου ο οποίος θα επιμείνει στους όρους της σχέσης αυτής και θα τους περιγράψει νηφάλια τον Ιούλιο του 1943, απαντώντας σε σχετική έρευνα των *Καλλιτεχνικών Νέων*, ενώ πολύ επικριτικός θα σταθεί ο Μ. Αυγέρης, ένα χρόνο αργότερα (1944). Έτσι, ενώ ο πρώτος²⁷ σημείωνε ότι “[...]είναι τόσο εύκολο να διακρίνει κανείς την αντινομία που κρύβει μέσα του το κήρυγμα του υπερρεαλισμού”, καθώς η “πρόθεσή του είναι να εξωτερικέψει το υποσυνείδητο και να παραμερίσει τον έλεγχο του συνειδητού”, ωστόσο “αυτή ακριβώς η απόφαση παίρνεται *εντελώς συνειδητά*”, δικαιολογώντας παράλληλα την παραπάνω αντινομία εν ονόματι της έστω “απότομης” πλην αναγκαίας “μεγάλης αλλαγής” που έπρεπε να γίνει “στον τρόπο της έκφρασης” (ό.π., 104), ο δεύτερος²⁸ απέρριπτε κατηγορηματικά τον “αποκλεισμό της συνείδησης και του λογικού” από την υπερρεαλιστική ποιητική και την “αποκλειστικότητα” που η τελευταία απέδιδε στο “υποσυνείδητο” (ό.π., 114).

²⁴ Breton, 1924–1953:14.

²⁵ Παναγιωτόπουλος, 1938.

²⁶ Βλ.: “Ο καλής ποιότητας συρρεαλισμός, αυτός που τώρα τελευταία καλλιεργείται στον τόπο μας είναι μια διέξοδος[...]. Με το συρρεαλισμό τούτο μπορεί ο καθένας να συμφιλιωθεί γιατί δεν απαιτεί στα οσιώδη στοιχεία του λόγου κι’ας φαίνεται πως στηρίζεται ολόϊσια στο υποσυνείδητο και πως μένει πιστός σε μια σύλληψη των φαινομένων και μια θεωρία των πραγμάτων ‘εκείθεν’ ή, μάλλον, ‘εντεύθεν’ της λογικής. Άμα υπάρχει ο γνήσιος ποιητής, και ο παραδοξότερος τρόπος εκφράσεως δικαιώνεται[...].’ γνήσιος ποιητής είναι ο κ. Οδυσσέας Ελύτης, που μου έστειλε τους *Προσανατολισμούς* εδώ και κάμποσο καιρό, που μου στέλνει τις *Σποράδες* σήμερα. Αυτές ακριβώς οι *Σποράδες* μου δίνουν την αφορμή του σημειώματος τούτου”, ό.π., 103.

²⁷ Αλεξάνδρου, 1943.

²⁸ Αυγέρης, 1944.

Η ένσταση του Σικελιανού ερχόταν αντιθέτως ως κριτική “από τα μέσα”, από έναν ποιητή δηλαδή που η ορμή του τον “έφερε”, όπως παρατηρεί ο Ελύτης,²⁹ “φυσιολογικά ν’ αγκαλιάσει μ’ όλη τη θέρμη της αγέραςτης πάντοτε ψυχής του μιαν αντίληψη ζωής διόλου ξένη προς την υγιή ιδιοσυγκρασία του” (ό.π., 357), για να δηλωθεί η αναντιστοιχία μεταξύ των μεγάλων προσδοκιών που δημιούργησε ο υπερρεαλισμός, και των πραγματώσεών του· φαίνεται ότι η ένσταση αυτή διατυπώνεται όχι τόσο γιατί ο ποιητής είχε την “έγνοια μήπως εκτεθεί στα μάτια των ανθρώπων της γενεάς του, μήπως δυσαρεστήσει όσους θα ήτανε πιθανόν να θεωρήσουνε κάθε ανάμιξη ενός φτασμένου κι ένδοξου ποιητή στις διαμάχες των νεωτέρων ωσάν ασυγχώρητη παραχώρηση”, όπως εικάζει ο Ελύτης στο παραπάνω κείμενο-διάλογο με τον Σικελιανό, όσο γιατί ο Σικελιανός αντιμετώπιζε τον υπερρεαλισμό ως ένα γνήσιο και ανανεωτικό από καλλιτεχνική άποψη εγχείρημα με στόχους όχι στενά ποιητικούς αλλά ευρύτερα ανθρωπολογικούς, όπως δείχνουν τα “στηρίγματα” που “επαγγέλλονταν” οι υπερρεαλιστές, “μιας γενικότερης ανθρώπινης αισθαντικότητας”.³⁰

Αυτό άλλωστε φαίνεται από τον καταγωγικό συσχετισμό του υπερρεαλισμού ρητά πλέον με τον Γερμανικό Ρομαντισμό. Ο υπερρεαλισμός είχε αναλάβει την κατάδυση στα “βασιλεία του υποσυνείδητου”, ακολουθώντας τη γραμμή των Γερμανών Ρομαντικών που “εζητούσαν να βαθύνουνε με την κατάκτηση του ‘ονείρου’ μέσα τους την όραση του κόσμού” (ό.π.).³¹

Αν τώρα λάβουμε υπόψη την αναφορά λίγο παρακάτω στην

²⁹ Ελύτης, 1945.

³⁰ Σικελιανός, 1944, 128.

³¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι τον Φεβρουάριο του 1944, ο Κ. Θ. Δημαράς θα υπογραμμίσει τη συνέχεια του Ρομαντισμού στο Υπερρεαλισμό, καθώς και την επικαιρότητα αυτής της συνέχειας: “Από όλα τα σύγχρονα ρεύματα εκείνο που έχει τη μεγαλύτερη συγγένεια με τον ρωμαντισμό, άμεσος κληρονόμος του είναι φυσικά ο υπερεαλισμός[...]. Ο ρόλος του [υπερρεαλισμού] ήταν να ξυπνήσει την ναρκωμένη ποίηση. Αν θέλουμε ας πούμε πως ετελείωσε ο προορισμός του αφού η ποίηση εξύπνησε’ αλλά ένα τέτοιο κίνημα που τόσο βαθειά ανατάραξε τον κόσμο δεν μπορούμε ποτέ να πούμε ότι έπαψε να ενεργεί όσο κι αν τα καινούργια έργα ξεμακραίνουν από τα πρώτα προγράμματα. Αν θέλουμε μπορούμε να πούμε ότι ο προορισμός του υπερρεαλισμού τελείωσε όπως τελείωσε ο προορισμός του ρωμαντισμού. Αλλά από εδώ και πέρα για μια περίοδο της

“ευχή” του Novalis “το σώμα μας θα πρέπει ν’ αυτονομηθεί, ενώ η ψυχή μας γίνεται βαθύτατα οργανική”,³² η οποία αποδίδει την θεμελιώδη αντίληψη του ίδιου του Σικελιανού για την “πάνσοφη εγρήγορση” (την επαναφέρει από τον “Πρόλογο” στο *Λυρικό Βίο* στο κείμενο του 1944), τη “θριαμβευτική” δηλαδή “δημιουργική αποπνευμάτωση μαζί και μορφοποίηση όλου του υποσυνείδητου” (ό.π.), και για το οργανικό-ενιαίο δέσιμο σώματος και πνεύματος (ό.π.), φαίνεται, νομίζω, ότι η εκ μέρους του υπερρεαλισμού “πυρετική αναζήτηση των πιο κρυφών στρωμάτων της ανθρώπινης ψυχής”, η “πρακτική αντιμετώπιση των προβλημάτων του καιρού μας”, η “μελέτη των βαθιών αιτίων της σύγχρονης ανθρώπινης αηδίας”, η “κηρυττόμενη έντονα ανάγκη της ‘réhabilitation de l’étude du moi, pour pouvoir l’intégrer à celle de l’être collectif’” (128), και η διαπλοκή της “Révolte métaphysique” με την “révolte sociale” (129), γίνονται κατανοητές από τον Σικελιανό στην γραμμή του Γερμανικού Ρομαντισμού, και δια μέσου ακριβώς του τελευταίου — σπεύδω να προσθέσω — τίθενται σε τροχιά η οποία έπεται και “παρακολουθεί” με τρόπο όμως “απειθάρχητο” (128), το δικό του ανθρωπολογικό και καλλιτεχνικό όραμα.

Στην “απειθαρχία” που έδειξε ο υπερρεαλισμός στα ίδια τα δικά του αιτήματα βρίσκεται, νομίζω, η ένσταση του Σικελιανού, ο οποίος περίμενε με μεγάλη ένταση την προώθηση και “εμβάθυνση” (129) των αιτημάτων αυτών, αφού τόσο ο Γερμανικός Ρομαντισμός, η καταγωγική δηλαδή μήτρα, όσο και ο ίδιος, τα είχαν ήδη τοποθετήσει σε μια οργανικά συνδυαστική (το υπογραμμίζω αυτό) προοπτική η ένταση της εικοσαετούς (από το 1924) αναμονής του Σικελιανού αποτυπώνεται εύγλωττα στη διατύπωσή του ότι η “πραγματική[...] εμβάθυνση” (ό.π.) στο κρίσιμο ζήτημα της διαλεκτικής διαπλοκής επανάστασης στη μεταφυσική και επανάστασης στην κοινωνία (“Révolte métaphysique”/ “Révolte sociale”), ή με άλλη διατύπωση, του “ενιαίου της αφετηρίας ‘υποκειμενικού και αντικειμενικού’” (130) “καθυστερεί τρομαχτικά,

οποίας την έκταση δεν έχουμε τρόπο να μετρήσουμε η τέχνη θα είναι ουσιαστικά ρωμαντική και υπερρεαλιστική. Ο υπερρεαλισμός δηλαδή και ρωμαντισμός αποτελούν μια αναφάρετη πρόσκτηση του νεώτερου κόσμου”, Δημαράς, 1944.

³² Σικελιανός, 1944, 133.

ακόμα και στους πρωτοπόρους[...] του σουρεαλισμού” (129).

“Δεν εννοώ”, σημειώνει ο Σικελιανός, “[...]να καταδικάσω ολότελα με μια μου μονοκοντυλιά — κάθε άλλο — την τεράστια σημασία που περιείχε και περιέχει πάντα ακόμα αυτή η πρόσκληση της προσφυγής του ανθρώπου στα βασίλεια του *υποσυνείδητου*. Εκείνο που καταδικάζω[...] είναι ο τρόπος, είναι η μέθοδος της προσφυγής, τα απλοϊκά και τα ρηγά εκείνα μέσα ‘βολισμού’ των ωκεάνειων του υποσυνείδητου βυθών. Είν’ η εκμετάλλευση στην επιφάνεια, και στην επιφάνεια μόνο, του τεράστιου αυτού βάθους, είναι το τυχαίο ‘ζάφρισμα’, είναι η πλαστογράφηση του φοβερού αυτού κεφάλαιου, πόχει τις ρίζες του (μιλώ για τους αληθινούς δημιουργούς) στην ίδια την αλήθεια της *συμπαντικής και ομαδικής ζωής*[...]” (127).

Το “άδυτο του *υποσυνείδητου*” αποτελεί για τον Σικελιανό μια καθοριστικής σημασίας περιοχή, ένα “Μαντείο”, όπου πρόσβαση έχει μόνο “μια ψυχή *δημιουργική* προετοιμασμένη από τεράστια και πολύχρονη άσκηση και ετοιμασία”, με απώτερο στόχο να “φωτίσει το πλατύτατο πεδίο της ρατσιοναλιστικής μας Λήθης”, ενεργοποιώντας με αυτό τον τρόπο “ανυπολόγιστες παλιές δυναμικές περιοχές και της ψυχής και του κορμιού μας και του κόσμου” (128). Οι υπερρεαλιστές δεν έφεραν ωστόσο αυτόν το βαθύ κόσμο στην επιφάνεια με αρμόδιους (και εξαιρετικά απαιτητικούς) τρόπους που προδιέγραφε δυνητικά ο Γερμανικός Ρομαντισμός μέσω του Novalis ή — θα πρόσθετα — μέσω του Fr. Schlegel, κάνοντας σύμφωνα με τον τελευταίο “την ποίηση ζωντανή και κοινωνική, την κοινωνία και τη ζωή ποιητικές” (βλ. εδώ παραπάνω), ούτε βέβαια με τον τρόπο (που θα μπορούσε γόνιμα να αξιοποιηθεί) του ίδιου του Σικελιανού, ο οποίος ζητούσε ακριβώς βαθαίνοντας τη γραμμή του Γερμανικού Ρομαντισμού και προωθώντας την αποφασιστικά, να μετουσιώσει τη “δύναμη του ‘ονείρου’, όσο βαθιά κι αν ‘ήταν’ μέσα μας χωμένη” σε “δύναμη της *αγρυπνίας*[...], στο *ανώτατο αίτημά της*”, τόσο που “η μέρα όσο κ’ η νύχτα” να “ανταποκρίνονται” και να “υπακούουνε πια σ’ αυτό” και “*όλα τα στρώματα του υποσυνείδητου*” να “*καλούνται να το υπηρετήσουν*” (132). ερχόταν έτσι πάλι στην επιφάνεια το προ επταετίας σχόλιο του Κάλας με αφορμή μια φράση του Jankélévitch, ότι “ένα από τα κύρια γνωρίσματα της

προσπάθειας των υπερρεαλιστών” ήταν να “πλησιάσουμε την ημέρα στη νύχτα” (βλ. εδώ παραπάνω).

Η ποιητικοποίηση της κοινωνίας και η κοινωνικοποίηση της ποίησης του Γερμανικού Ρομαντισμού άφηνε προς αξιοποίηση ένα ευρύ πεδίο πραγματώσεων, που μπορούσε να χωρέσει την “υπερπραγματικότητα” του υπερρεαλισμού, τη διαπλοκή της μεταφυσικής με την κοινωνική επανάσταση. Ο δρόμος ωστόσο που είχε χαράξει ο Γερμανικός Ρομαντισμός και ειδικότερα ο Novalis, ήταν πολύ πιο απαιτητικός (αυτό είναι το νόημα της ένστασης του Σικελιανού για τα ποιητικά αποτελέσματα του υπερρεαλισμού) και η απορρέουσα “υπερπραγματικότητα” συνθετότερη, όπως ακριβώς την αναπτύσσει ο ποιητής στο κείμενο του 1944, αφού τα στρώματα του υποσυνείδητου είχαν το καθένα το δικό του “Λόγο” και ο ποιητής εμφανιζόταν να “κατέχει πια ανεξαιρέτα τους Λόγους όλων τούτων των στρωμάτων”, χωρίς να θεωρεί “σαν χωρισμένο τον κατώτερο από τον ανώτερο Λόγο” τους, αλλά να λειτουργεί μέσα στη δυναμική ισορροπία της “πάνσοφης ενεργητικότητας” του,³³ στη “θριαμβευτική” δηλαδή “δημιουργική αποπνευμάτωση μαζί και μορφοποίηση όλου[...] του υποσυνείδητου” (ό.π., 133).

Αν για τον ποιητή, το 1949,³⁴ η “ψυχογραφική ζωντάνια και λεπτότητα” που αποτελούν την πρωτοποριακή καλλιτεχνική κατάκτηση του έργου του Βιζυηνού, αρθρώνονται μέσα από τον αγώνα του πεζογράφου με την “γύρω του πνευματική πραγματικότητα”, “εν ονόματι ενός υπο-ρεαλισμού και ενός υπερ-ρεαλισμού” (ό.π., 247), οι κατακτήσεις του Shakespeare, έτσι όπως θεματοποιούνται σε σχετική πάλι ομιλία του Σικελιανού,³⁵ δείχνουν το δρόμο που θα μπορούσε να φέρει τους υπερρεαλιστές εγγύτερα στο βαθύτερο πυρήνα των γνήσια ανανεωτικών αιτημάτων τους, το δρόμο, δηλαδή που χάραξε ένας μείζον ποιητικός πρόγονος του Γερμανικού Ρομαντισμού.

Θα κλείσω με την αναφορά στον Shakespeare, η οποία λειτουργεί ως επιτομή του ζητήματος, γύρω από το οποίο στράφηκε η παρούσα

³³ Ό.π., 134.

³⁴ Βλ.: Σικελιανός, 1949 (α).

³⁵ Βλ.: Σικελιανός, 1949 (β)· η ομιλία έγινε στο Βρετανικό Ινστιτούτο την 1η Απριλίου 1949.

εργασία, των Ρομαντικών δηλαδή διαθλάσεων στη σικελιανική αντίληψη του υπερρεαλισμού: “Στην *Τρικυμία*” λοιπόν “αληθινή μεταμορφωτική κατάληξη του όλου του δημιουργικού κολοσσιαίου έργου, όλα είναι ο ωριμότετος καρπός της πιο μεγάλης βίωσης, ένας avant la lettre ουσιαστικότερα μετουσιωμένος υπερρεαλισμός, η υπερτέλεια συνέπεια πού’ ναι σύγχρονα αφύπνιση του αισθήματος της ζωής ως ενός τέλεια βιωμένου Ονείρου” (ό.π., 226).

Βιβλιογραφία

Α΄ Κείμενα και πηγές

Αλεξάνδρου, 1943

Α. Αλεξάνδρου, “Ονειρο-Υπερρεαλισμός”, *Καλλιτεχνικά Νέα* (10.7.1943): αναδημ.: *Ηριδανός* 4 (Φεβρ.-Μάρτ. 1976) [=Αφιέρωμα στον Ανδρέα Εμπειρικό – Ελληνικός Υπερρεαλισμός]:103–105.

[ανώνυμ.], 1933

[ανώνυμ.], “Διαλέξεις: Ν. Ράντου, Άπολύτρωση του συναισθήματος στην ποίηση”, *Νέοι Πρωτοπόροι* 2 (Φεβρ. 1933):75–76.

Αυγέρης, 1944

Μ. Αυγέρης, “Ο σουρρεαλισμός και η κρίση των μορφών” (1944): *Ηριδανός* 4 (Φεβρ.-Μάρτ. 1976) [=Αφιέρωμα στον Ανδρέα Εμπειρικό-Ελληνικός Υπερρεαλισμός, 112–116.

Breton, 1924–1953

A. Breton, *Μανιφέστα του σουρρεαλισμού* (1924–1953), (μετφρ.-εισαγ.-σχόλ.: Ελένη Μοσχονά), Αθήνα, Δωδώνη.

Δημαράς, 1944

Κ. Θ. Δημαράς, *Καλλιτεχνικά Νέα* (11.2.1944): αναδημ.: *Ηριδανός* 4 (Φεβρ.-Μάρτ. 1976) [=Αφιέρωμα στον Ανδρέα Εμπειρικό-Ελληνικός Υπερρεαλισμός]:107.

Ελύτης, 1945

Οδυσσ. Ελύτης, “Απολογισμός και νέο ξεκίνημα” (γράφ.: Νοέμβρ. 1944),

Νέα Γράμματα, 7 τχ. 5–6 (Ιούλ. 1945):347–362.

Κάλας, 1932 (α)

Ν. Κάλας [υπογρ.: Μ. Σπιέρος], “[Κατά του Αρ. Καμπάνη]” (1932): Νικόλ. Κάλας, *Κείμενα ποιητικής και αισθητικής*, (επιμέλ.: Αλέξ. Αργυρίου), Αθήνα, Πλέθρον, 1982:277–278.

Κάλας, 1932 (β)

Ν. Κάλας [υπογρ. Μ. Σπιέρος] “Προβλήματα προλεταριακής τέχνης” (1932): Νικόλ. Κάλας, *Κείμενα ποιητικής και αισθητικής...*: 99–109.

Κάλας, 1937

Ν. Κάλας [υπογρ. Ν. Καλαμάρης], “Για τις δίχως τέλος κατακτήσεις του Ρομαντισμού” (1937): Νικόλ. Κάλας, *Κείμενα ποιητικής και αισθητικής...*: 165–175.

Μεντζέλος, 1931

Δημ. Μεντζέλος, “Ο υπερρεαλισμός και οι τάσεις του” (1931): *Ηριδανός* 4 (Φεβρ.–Μάρτ. 1976) [=Αφιέρωμα στον Ανδρέα Εμπειρικό – Ελληνικός Υπερρεαλισμός]: 88–96.

Παναγιωτόπουλος, 1938

Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, “Συμφιλίωση με το συρρεαλισμό”, *Πρωΐα* (13.10.1938)· αναδημ.: *Τα Νέα Γράμματα* 5 τχ. 1–3 (Ιαν.–Μάρτ. 1939): 126–128, και νεότερη, συντομευμένη: *Ηριδανός* 4 (Φεβρ.–Μάρτ. 1976) [=Αφιέρωμα στον Ανδρέα Εμπειρικό–Ελληνικός Υπερρεαλισμός]:102–103.

Παπατζώνης, 1945

Τ. Παπατζώνης, “Ο υπερρεαλισμός κ’ εγώ”: *Τα Νέα Γράμματα* 7 τχ. 5–6 (Ιούλ. 1945):346.

Πας, 1954

Οκτ. Πας, “Ο υπερρεαλισμός” (1954): *Η αναζήτηση της αρχής. Δοκίμια για τον υπερρεαλισμό*, (μετφρ.: Μάγια-Μαρία Ρούσου), Αθήνα, Ηριδανός, 1983:9–31.

Σικελιανός, 1927

Άγγ. Σικελιανός, “Δελφικός Λόγος — Η πνευματική βάση της Δελφικής Προσπάθειας: επτά άρθρα” (1927): *Πεζός Λόγος*, τ.Β’: (1921–1951), (επιμέλ.: Γ. Π. Σαββίδης), Αθήνα, Ίκαρος, 1981:95–96.

Σικελιανός, 1942

Άγγ. Σικελιανός, “Πρόλογος” (γράφ.: 1938· δημ.: 1942): *Λυρικός Βίος*, τ.Α’: *Πρόλογος–Αλαφροΐσκιωτος–Ραψωδίες του Ιονίου*, (επιμέλ.: Γ. Π. Σαββίδης), Αθήνα, Ίκαρος, 1981 [2η ανατ. 1ης τυποπ. έκδ.: 1965]:11–81.

Σικελιανός, 1944

Άγγ. Σικελιανός, “[Πως βλέπω τον υπερρεαλισμό]” (1944): *Πεζός Λόγος*,

τ.Δ': (1940–1944), (επιμέλ.: Γ. Π. Σαββίδης), Αθήνα, Ίκαρος, 1983:124–135.

Σικελιανός, 1946

Άγγ. Σικελιανός, “Προσφώνηση στον Πωλ Ελύαρ στο θέατρο ‘Αττικών” (1946): *Πεζός Λόγος*, τ.Ε': (1945–1951), (επιμέλ.: Γ. Π. Σαββίδης), Αθήνα, Ίκαρος, 1985:110–112.

Σικελιανός, 1949(α)

Άγγ. Σικελιανός, “Γεώργιος Βιζυηνός: Ομιλία” (1949): *Πεζός Λόγος*, τ.Ε': (1945–1951)...: 231–256.

Σικελιανός, 1949(β)

Άγγ. Σικελιανός, “Η *Τρικυμία* του Σαίξπηρ: Ομιλία” (1949): *Πεζός Λόγος*, τ.Ε': (1945–1951)...: 213–230.

Β' Μελέτες

Αγγελάτος, 1987

Δημ. Αγγελάτος, *Η “φωνή” της μνήμης. Δοκίμιο για τα λογοτεχνικά είδη*, Αθήνα, Λιβάνης, 1987:83–85.

Βαγενάς, 1984

Ν. Βαγενάς: “Σημειώσεις για μια προϊστορία του ελληνικού υπερρεαλισμού”, *Η Λέξη* 37 (Σεπτέμβρ. 1984):618–626.

Καράογλου, 1985

Χ. Α. Καράογλου, “Ακόμη λίγα για την προϊστορία του ελληνικού υπερρεαλισμού”, *Η Λέξη* 41 (Ιανουάρ. 1985):42–43.

Καράογλου, 1987

Χ. Α. Καράογλου “Ακόμη λίγα για την προϊστορία του ελληνικού υπερρεαλισμού”, *Η Λέξη* 66 (Ιουλ.–Αύγ. 1987):622–632.

Lacoue-Labarthe/Nancy, 1978

Ph. Lacoue-Labarthe/J.-L. Nancy, *L'absolu littéraire. Théorie de la littérature du romantisme allemand*, Παρίσι, Seuil.

Παναγιώτου, 1984

Γιώργ. Παναγιώτου, “Ένα πρώιμο ελληνικό κείμενο για τον υπερρεαλισμό”, *Η Λέξη* 36 (Ιουλ.–Αύγ.):536–542.

Τριβιζάς, 1996

Σωτ. Τριβιζάς, *Το σουρρεαλιστικό σκάνδαλο. Χρονικό της υποδοχής του υπερρεαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Φράγκου-Κικίλια, 2000

Ρίτσα Φράγκου-Κικίλια, *Άγγελος Σικελιανός. Οι απόψεις του για τον Υπερρεαλισμό και μερικά συμπεράσματα*, Αθήνα, Εκδόσεις Ίρις, 2000 [3η' 1η: 1996].